

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

СМЕЛЬЯНОВА АННА ГЕННАДІВНА

УДК 342.736

**ЕЛЕКТРОННА ПЕТИЦІЯ
ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА
НА УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис
Робота виконана у відділі проблем розвитку національного законодавства
Інституту законодавства Верховної Ради України

Науковий керівник

доктор юридичних наук, професор
ПРИХОДЬКО Христина Вікторівна,
тимчасово не працює

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України
Федоренко Владислав Леонідович,
Науково-дослідний центр судової експертизи
з питань інтелектуальної власності
Міністерства юстиції України, директор

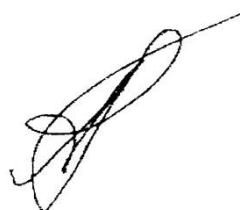
кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України
ЧЕХОВИЧ Сергій Болеславович,
Директорат з питань юстиції
та правоохоронної діяльності
Офісу Президента України, завідувач відділу

Захист відбудеться «__» _____ 2019 року об _____ годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.867.01 Інституту законодавства
Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту законодавства
Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

Автореферат розіслано «__» _____ 2019 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. М. Биков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Електронна петиція є інноваційною формою реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами. У зв'язку з цим науково-правового дослідження потребують сутність, зміст, форма електронної петиції, принципи, на основі яких втілюються електронні петиції та практичні аспекти їх реалізації в Україні.

Електронні петиції забезпечують можливість брати активну участь та бути почутим у процесі прийняття рішень і відкривають можливість для органів публічної влади, в режимі реального часу, стежити за проблемами, що найбільше хвилюють громадян. Завдяки електронним петиціям з'являється можливість спрямовувати політику і прийняття рішень на розв'язання виявлених проблемних питань на основі принципів доброго врядування.

Відповідного наукового аналізу потребують питання правового регулювання електронної петиції як форми реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами. Зокрема правову основу електронної петиції становлять принципи залучення громадськості до прийняття рішень, процесуальна основа використання електронної петиції як форми реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами, зміст законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів.

Науково-теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження стали напрацювання та наукові доробки щодо реалізації права на участь в управлінні державними справами, врядування та урядування, авторами яких є вітчизняні й зарубіжні науковці та дослідники А. Аасланд, М. О. Баймуратов, М. А. Гирик, М. І. Горлач, А. В. Грабильніков, І. І. Дахова, Р. Я. Демків, О. В. Зайчук, Д. М. Кілінберг, А. Ф. Колодій, Ю. М. Козлов, В. Г. Кремень, Б. П. Курашвілі, Б. М. Лазарєв, О. Г. Лиска, О. М. Литвинов, Н. М. Оніщенко, О. Ю. Оржель, Ю. І. Римаренко, Р. А. В. Роудз, Б. Г. Пітерс, Х. В. Приходько, Л. Л. Прокопенко, Ю. О. Тихомиров, О. Тобіас, В. Л. Федоренко, Т. Я. Хабрієва, Н. Хенрі, С. Б. Чехович, В. Є. Чиркін, О. О. Чуб, Ю. Шаров, В. М. Шаповал, С. О. Широбоков, С. Штраус та інших. Науково-практичні результати досліджень, отримані М. Беліковою, М. Довбенко, О. Колесніковим, С. Лобойко, А. Митко, В. Решотою, Д. Хутким, стали відправною точкою для статистичного та змістового аналізу електронної петиції як форми реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами на державному та місцевому рівнях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Інституту законодавства Верховної Ради України (протокол № 7 від 2 червня 2015 р.). Дисертаційне дослідження виконане в межах наукової теми «Стратегія розвитку законодавства України» № 0103U007975 Інституту законодавства Верховної Ради України.

Мета і завдання. *Мета* дисертаційного дослідження полягає у здійсненні науково-теоретичного обґрунтування електронної петиції в Україні як самостійної форми реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами на підставі комплексного аналізу нормативно-правового регулювання та практичних аспектів реалізації електронних петицій на державному й місцевому рівнях.

Для досягнення мети дослідження було поставлено такі *завдання*:

- визначити домінуючі підходи до розуміння та переліку форм реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами на підставі науково-доктринального та нормативно-правового аналізу;

- охарактеризувати новітні форми реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами: медіацію, консультації з громадськістю, місцеві ініціативи, громадське електронне обговорення законопроектів, електронні консультації та ін.;

- визначити взаємозв'язок і співвідношення понять «державні справи» та «публічні справи» з урахуванням розширення змісту конституційного права на участь в управлінні державними справами;

- проаналізувати основні принципи, відповідно до яких реалізується конституційне право на участь в управлінні державними справами, зокрема залучення громадськості до участі в прийнятті рішень;

- дослідити електронну петицію як конституційно-правове явище, а саме: вивчити поняття та генезу права на петицію; проаналізувати електронну петицію з точки зору її основної форми – народної правотворчої ініціативи; здійснити порівняльний аналіз електронної петиції та електронного звернення як окремих правових можливостей; розкрити специфіку електронної петиції як електронного документа в конституційному праві на підставі аналізу порядку її подання, реєстрації, підписання та переліку обов'язкових ознак, що притаманні електронному документу;

- визначити стан нормативно-правового забезпечення петиції на конституційному рівні Європейського Союзу та держав – його членів, на основі чого виокремити види петицій;

- охарактеризувати стан нормативно-правового забезпечення електронної петиції до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та органів місцевого самоврядування;

- охарактеризувати стан реалізації електронних петицій на державному та місцевому рівнях на підставі змістового та статистичного аналізу;

- сформулювати та надати власні пропозиції щодо подальшого удосконалення нормативно-правового забезпечення електронних петицій на конституційно-правовому рівні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають під час реалізації електронної петиції як форми конституційного права на участь в управлінні державними справами на державному та місцевому рівнях.

Предметом дослідження є електронна петиція як форма реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами.

Методи дослідження. Під час виконання дослідження були використані загальні та спеціально-юридичні методи наукового пізнання. *Методи аналізу та синтезу* використовувалися для визначення підходів до розуміння права на участь в управлінні державними справами (підрозділ 1.1), визначення етапів подання та розгляду електронної петиції (підрозділ 3.1). *Формально-логічний метод*, а також *метод термінологічного аналізу* використано для розкриття понять «державні справи», «публічні справи», «місцеві справи», «добре врядування», «петиція», «електронна петиція» (підрозділи 1.1, 1.2). *Методи теоретичного узагальнення, індукції та дедукції* застосовувалися під час надання характеристики формам реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами (підрозділ 1.2), у ході дослідження стандартів залучення громадськості до участі в процесі прийняття рішень (підрозділ 1.3), під час визначення поняття права на петицію (підрозділ 2.1). *Історико-правовий метод* використовувався під час дослідження генези права на петицію (підрозділ 2.1). *Системно-структурний та системно-функціональний методи* дали можливість визначити місце електронної петиції серед форм реалізації права на участь в управлінні державними справами та відокремити її від звернення, охарактеризувати електронну петицію й визначити відповідні її види, форми та прояви (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3) й використовувалися під час вивчення зарубіжного досвіду реалізації петицій (підрозділ 3.1) і міжнародно-правових стандартів залучення громадськості до участі в прийнятті рішень (підрозділ 1.3). *Метод експерименту* використано для збору даних щодо порядку реєстрації користувачів для подання електронної петиції, враховуючи нормативну невизначеність цього процесу (підрозділ 3.3). За допомогою *порівняльно-правового методу* вдалося здійснити аналіз нормативно-правового забезпечення електронної петиції на державному та місцевому рівнях, а також виявити колізії у вітчизняному законодавстві (підрозділи 3.2, 3.4). Використання *методу юридичного прогнозування* сприяло визначенню вектора подальшого розвитку електронних петицій і формуванню відповідних пропозицій на законодавчому та підзаконному рівнях (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 3.4). Із використанням *соціологічного та статистичного методів* зібрано й систематизовано статистичну інформацію (підрозділи 1.2, 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим серед вітчизняних досліджень у науці конституційного права, де обґрунтовується електронна петиція як форма реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами та як самостійне право. Електронна петиція відокремлюється від звернення, визначається її основна форма, а саме – народна правотворча ініціатива, а також окреслюється подальший вектор удосконалення нормативно-правового забезпечення електронної петиції на

державному та місцевому рівнях. За результатами дослідження сформульовано висновки, пропозиції та практичні рекомендації, а саме:

вперше:

обґрунтовано, що електронна петиція є самостійною формою реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами, відмінною від іншої форми – колективного звернення. Про це свідчить сукупність таких ознак електронної петиції: кількість підписів; спосіб електронної реєстрації для реалізації права на електронну петицію; обов'язкові формальні ознаки електронної петиції як електронного документа; особливий порядок розгляду електронної петиції та інформування про прийняте рішення органом державної влади або органом місцевого самоврядування;

визначено особливості суб'єктного складу правовідносин, які виникають під час реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами, а саме під час подання електронної петиції. Зокрема електронна петиція може бути подана та підтримана не лише громадянином України, а й іншими особами, які перебувають на території України на законних підставах;

доведено, що принцип доброго врядування є спеціальним принципом у співвіднесенні з принципами демократії, на його підставі має здійснюватися реалізація електронних петицій, включаючи принципи: ефективності та дієвості; компетенції та спроможності; підзвітності; відкритості й прозорості; чутливості – для забезпечення реагування місцевої влади на законні очікування громадян. Право бути почутим як своєрідний індикатор чутливості органів влади є важливою складовою реалізації права на електронну петицію, що забезпечить ефективну взаємодію між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадою;

узагальнено конституційні норми, що регламентують право на петицію в державах – членах Європейського Союзу та науково обґрунтовано доцільність конституційного закріплення петицій в Україні. Обґрунтування здійснене зокрема на підставі класифікації петицій за такими критеріями: суб'єктом подання; кількістю суб'єктів подання; суб'єктом розгляду; характером петиції; формою подання; правовим результатом, який спричиняє петиція;

виокремлено народну правотворчу ініціативу як основну форму реалізації електронної петиції в Україні з урахуванням значущості правових наслідків, які вона спричиняє, а саме – прийняття нормативно-правового акту як на державному, так і на місцевому рівнях;

розглянуто електронну петицію як електронний документ у конституційному праві. Електронна петиція є електронним документом, а її зміст і процедура подання мають відповідати встановленим вимогам щодо форми, порядку подання, кількості підписів та строку їх збору, порядку надання відповіді та інше. Електронна петиція набуває конституційно-правових ознак, оскільки є актом, який формалізує волевиявлення;

обґрунтовано, що електронні петиції мають розглядатися органами місцевого самоврядування з урахуванням принципу реагування на законні очікування жителів. Такий висновок здійснено на підставі статистичного аналізу зареєстрованих електронних петицій у 22 обласних центрах України за 2015–2017 рр.;

запропоновано використання процедури «м'якої апеляції», а саме – повторного розгляду електронної петиції в разі невдоволення автора петиції змістом або формою відповіді на неї;

удосконалено:

дефініції понять «державні справи» та «публічні справи». Доведено, що поняття «державні справи» та «публічні справи» суттєво відрізняються одне від одного за суб'єктом і об'єктом складом. Поняття «публічні справи» є ширшим за своїм змістом та включає пряму й опосередковану участь громадськості в реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами.

етапи подання та розгляду електронних петицій. Запропоновано виокремлювати такі з них: створення електронної петиції; перевірка електронної петиції на відповідність установленим вимогам; оприлюднення електронної петиції; збір підписів на підтримку електронної петиції; надсилання електронної петиції адресату; розгляд електронної петиції; публікація результатів розгляду електронної петиції; затвердження плану заходів реалізації підтриманої органом влади електронної петиції; реалізація плану заходів; моніторинг виконання плану заходів щодо реалізації електронної петиції;

перелік суб'єктів, які мають право на прийняття підзаконних нормативно-правових актів щодо розгляду електронних петицій. Нормативно-правові акти щодо порядку розгляду електронних петицій на державному та місцевому рівнях повинні прийматися актами Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування в колегіальному, а не одноосібному порядку;

підходи до концептуального розуміння електронної петиції. Обґрунтовано, що електронна петиція є способом взаємодії громадськості з органом державної влади, органом місцевого самоврядування, зокрема під час прийняття останніми відповідних рішень;

дістали подальшого розвитку:

загальний перелік форм реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами. Визначено, що медіація, консультації з громадськістю, місцеві ініціативи, громадське електронне обговорення законопроектів, електронні консультації є новітніми формами реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами;

ідеї залучення громадськості до участі в процесі прийняття рішень на основі міжнародно-правових стандартів і зарубіжного досвіду втілення та функціонування петицій;

шляхи удосконалення нормативно-правового регулювання розгляду електронних петицій на державному та місцевому рівнях, а саме: порядок розгляду електронних петицій, погодження плану заходів щодо реалізації електронної петиції, моніторинг і звітування за результатами реалізації електронної петиції.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання під час подальшого дослідження електронних петицій як на державному, так і на місцевому рівнях; під час дослідження інституціоналізації електронної петиції, її самостійності як окремого права; проведення статистичних розвідок щодо стану запровадження електронних петицій у містах України та змістового аналізу нормативно-правового забезпечення електронних петицій на державному й місцевому рівнях. Основні наукові результати, висновки та рекомендації впроваджено:

на державному рівні – під час підготовки Концепції розвитку електронної демократії України та плану заходів щодо її реалізації, затверджених Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 797-р (акт упровадження від 27.12.2017) та підготовки дослідження «Електронні петиції в Україні: інвентаризація рішень та виконання вимог Закону в містах – обласних центрах» у межах співпраці з Фондом Східна Європа (акт упровадження від 22.08.2018 № 37);

на місцевому рівні – під час розгляду постійною комісією Криворізької міської ради з питань законності, правопорядку, депутатської діяльності та етики, свободи слова проекту рішення Криворізької міської ради «Про порядок розгляду електронних петицій до міської ради» (затверджено рішенням Криворізької міської ради від 31.01.2018 № 2408, акт упровадження від 12.02.2018); під час розробки Саксаганською районною в місті Кривий Ріг радою проекту рішення «Про порядок розгляду електронних петицій Саксаганською районною у місті Кривий Ріг радою» (затверджено рішенням Саксаганської районної у місті Кривий Ріг ради від 27.04.2018 № 224, акт упровадження від 10.05.2018);

в освітньому процесі – під час викладання навчальних дисциплін «Конституція і врядування», «Державне та регіональне управління», «Правознавство», «Право» (акт упровадження від 05.07.2017 № 01.01-17/477) та в ході проведення освітніх заходів щодо інструментів електронної демократії (акт упровадження від 27.02.2018).

Основні висновки та рекомендації дослідження можуть бути використані також:

у галузі правотворчості – під час розробки нормативно-правових актів, які регулюють форми реалізації конституційного права на участь в управлінні

державними справами, зокрема типового положення про порядок роботи та розгляду електронних петицій; під час внесення змін до існуючих нормативно-правових актів, які визначають нормативну регламентацію електронних петицій в Україні.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, присвяченою теоретичним і практичним положенням сутності електронної петиції, нормативно-правовому її забезпеченню та розробці пропозицій з його удосконалення. Результати, висновки та рекомендації, що виносяться на захист, одержані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у роботі використано лише ті ідеї та пропозиції, які є результатом власних наукових пошуків здобувача.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дослідження обговорено на засіданнях науково-теоретичних семінарів кафедри гуманітарних і правових дисциплін Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського.

Основні висновки та рекомендації дослідження доповідалися й отримали позитивні відгуки під час круглих столів, міжнародних і всеукраїнських конференцій, форумів, літніх шкіл: «План законодавчого забезпечення реформ в Україні: актуальні питання реалізації» (м. Київ, 06.11.2015); «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 10.12.2015); «Верховенство права та місцеве самоврядування» (м. Київ, 10–11.06.2016); «Людина – суспільство – держава. Права та обов'язки: історія питання та сучасний стан» (м. Кривий Ріг, 28.10.2016); «Українська перспектива: соціокультурний та політико-правовий вимір (до 100-річчя Української Центральної Ради)» (м. Кривий Ріг, 17.03.2017); «Актуальні проблеми сучасного економіко-гуманітарного дискурсу в Україні» (м. Кривий Ріг, 28.04.2017); «Sustainable e-Government for Resilient and Innovative Democratic Public Administration» (м. Лінчопін, 07–18.08.2017); Professional Fellows Program, Legislative Cohort (м. Бостон, 10.10–17.11.2017); «Цифровий розвиток міст: сьогодення та майбутнє» (м. Чернівці, 18.12.2017).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені в 19 наукових публікаціях: 7 статтях у наукових фахових виданнях, 4 з яких включені до міжнародних наукометричних баз, 5 – у збірниках тез за результатами роботи наукових конференцій, круглих столів, 7 – в інших виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації – 231 сторінка. Робота містить 5 таблиць, 1 рисунок, 4 додатки на 14 сторінках, список використаних джерел з 281 найменування на 25 сторінках. Обсяг основного тексту дисертації – 175 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, розкрито предмет, об'єкт, мету, завдання і методологію дослідження, охарактеризовано науково-теоретичну та нормативно-правову бази дослідження, зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про апробацію та впровадження результатів дисертаційного дослідження.

Розділ 1 «Підходи до розуміння конституційного права на участь в управлінні державними справами в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні» присвячено здійсненню юридичного і фактичного аналізу конституційного права на участь в управлінні державними справами, надано загальну характеристику сучасним формам реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами, досліджено міжнародно-правові стандарти залучення громадськості до участі у прийнятті рішень.

У *підрозділі 1.1 «Теоретико-концептуальна, юридична та фактична характеристики конституційного права на участь в управлінні державними справами»* визначаються домінуючі наукові підходи до розуміння цього конституційного права, а саме: розширення змісту та переліку форм конституційного права на участь в управлінні державними справами порівняно з конституційно визначеними формами. Визначено, що більшість вчених дотримуються думки, що перелік форм реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами значно розширився порівняно з конституційно закріпленими формами.

З'ясовано, що класифікація прав людини і громадянина за сферою суспільних відносин підлягає перегляду з огляду на особливості суб'єктного складу правовідносин, які виникають під час подання та реалізації електронної петиції як однієї з форм реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами. Електронна петиція може бути подана та підтримана не лише громадянами України, а й іншими особами, які перебувають на території України на законних підставах.

У *підрозділі 1.2 «Загальна характеристика сучасних форм реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами»* розглядаються новітні форми реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами. Загальна характеристика форм участі була здійснена на основі системно-юридичного та статистичного аналізу функціонування та реалізації форм конституційного права на участь в управлінні державними справами.

До інноваційних форм реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами відносять електронні звернення, електронне обговорення законопроектів, електронні консультації та інші, які отримали нормативно-правове закріплення.

У підрозділі 1.3 «Міжнародно-правові стандарти залучення громадськості до участі у прийнятті рішень» наголошується, що спеціальний принцип доброго врядування (співвідносно із загальними принципами демократії) повинен утвердитися як концепт у діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні. Проте цей принцип широко використовується під час залучення громадськості до участі в прийнятті рішень.

Обґрунтоване важливе значення окремих принципів доброго врядування на кожному з етапів подання та реалізації електронних петицій: відкритості та прозорості; ефективності і дієвості; компетенції та спроможності; чутливості – для забезпечення реагування місцевої влади на законні очікування громадян. Принцип підзвітності зокрема має бути використаний на етапі звітування перед народом/громадою/автором щодо реалізації електронної петиції.

Розділ 2 «Електронна петиція як конституційно-правове явище» присвячено дослідженню поняття та генези права на петицію, народної правотворчої ініціативи як основної її форми, окрім того електронна петиція розглядається як електронний документ у конституційному праві.

У підрозділі 2.1 «Поняття та генеза права на петицію в аспекті реалізації права на участь в управлінні державними справами» досліджується генеза права на петицію в Україні та світі, електронна петиція розглядається як форма реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами та як самостійне право. Електронна петиція характеризується за змістом, формою та суттю.

З'ясовано, що електронна петиція є самостійним правом та однією з форм реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами. Електронна петиція за своєю суттю є актом волі народу/громади, який може стосуватися вирішення численних державних суспільно-політичних питань, а також питань розвитку конкретної адміністративно-територіальної одиниці; за змістом електронна петиція є ініціативою, поданою у формі нормативно-правового акту чи ідеї щодо вирішення тих чи тих суспільно-політичних питань державного та місцевого значення і за правовими наслідками може набувати форми народної правотворчої ініціативи; за формою електронна петиція є конституційно-правовим електронним документом.

У підрозділі 2.2 «Народна правотворча ініціатива як основна форма реалізації електронної петиції в Україні» народна правотворча ініціатива розглядається як основна форма реалізації електронної петиції в Україні з огляду на правові наслідки, які вона спричиняє.

Визначено, що за своїм змістом електронна петиція має ознаки народної правотворчої ініціативи, а відтак набуває своєї особливої значущості, оскільки стає актом волевиявлення. До ознак народної правотворчої ініціативи належить зокрема те, що право на петицію реалізується суб'єктами правотворчого

процесу, здійснюється колективно та в подальшому передбачає прийняття відповідного рішення органами публічної влади.

У підрозділі 2.3 «Електронна петиція як документ у конституційному праві» з'ясовано, що електронна петиція є електронним документом, а її зміст і процедура подання мають відповідати встановленим вимогам до форми, порядку подання, кількості підписів та строку їх збору, порядку надання відповіді та ін. Електронна петиція набуває конституційно-правових ознак, оскільки є актом, який формалізує волевиявлення і є формою вираження народної правотворчої ініціативи.

Розділ 3 «Аспекти нормативно-правового регулювання та реалізації петицій: зарубіжний і національний досвід» містить чотири підрозділи, які присвячені аспектам нормативно-правового регулювання та практичної реалізації петицій у Європейському Союзі, Україні та інших державах.

Підрозділ 3.1 «Зарубіжний досвід запровадження та функціонування петицій» присвячено огляду конституційних норм всіх держав – членів Європейського Союзу щодо нормативно-правового регулювання петицій, а також деяким аспектам їх реалізації. Серед інноваційних підходів до змісту, сутності та форм петиції слід віднести такі приклади: у Конституції Республіки Хорватія використовується термін «конституційна петиція» як спосіб звернення до конституційного суду щодо визнання неконституційними індивідуальних рішень, прийнятих органами державної влади, місцевого самоврядування, юридичними особами; відповідно до Конституції Чехії петиції мають вплив на реалізацію виборчого права громадянина; у Конституції Франції передбачено декілька варіантів використання петиції: 1) можливість для виборців кожної адміністративно-територіальної одиниці, здійснюючи своє право на петицію, вимагати внесення до порядку денного зборів цієї адміністративно-територіальної одиниці питання, яке стосується предмета його відання; 2) право на направлення петиції до Економічної, Соціальної та Екологічної Ради, за результатами розгляду якої Рада повинна повідомити Уряд і Парламент щодо заходів, які планується вжити.

Визначено, що на рівні Європейського Союзу петиція визнається фундаментальним правом. Обґрунтовано доцільність конституційного закріплення петицій в Україні, зокрема на підставі класифікації петицій за такими критеріями: суб'єктом подання, кількістю суб'єктів подання, суб'єктом розгляду, характером петиції, формою подання, правовим результатом, який спричиняє петиція.

У підрозділі 3.2 «Нормативно-правове забезпечення електронної петиції на державному та місцевому рівнях в Україні» стверджується, що нормативно-правові акти щодо порядку розгляду електронних петицій на державному та місцевому рівнях повинні прийматися актами Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування в колегіальному, а не одноосібному порядку.

Наголошується, що нормативно-правове регулювання електронних петицій, які адресуються Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України, потребує вдосконалення окремих аспектів реалізації електронної петиції, а саме: забезпечення участі автора петиції в процесі її розгляду та представлення своєї електронної петиції; визначення способів ідентифікації авторів петицій та осіб, які їх підписують; погодження плану заходів щодо реалізації електронної петиції з автором та подальше звітування про виконання таких заходів; виключення норм про додаткові умови, що висуваються до громадських об'єднань, які здійснюють збір підписів на підтримку електронних петицій за допомогою веб-сайту.

У підрозділі 3.3 «Реалізація електронної петиції до Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України» надається статистичний і змістовий аналіз електронних петицій до Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України. Протягом 2016–2017 рр. найбільш популярними предметами петицій, поданих до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, були законність і правопорядок, контроль за владою, освіта. 41 електронна петиція набрала необхідну кількість підписів для обов'язкового розгляду Президентом України, 5 – Верховною Радою України, 3 – Кабінетом Міністрів України.

Визначено, що тематика електронних петицій має враховуватися Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України під час прийняття відповідних рішень, у тому числі стратегії розвитку України, формування пріоритетних напрямів реалізації державної політики та ін.

У підрозділі 3.4 «Реалізація електронної петиції до органів місцевого самоврядування в містах України» наведено статистичний і змістовий аналіз електронних петицій у 22 містах – обласних центрах та вибірково в інших містах України.

За 2015–2017 рр. органами місцевого самоврядування в обласних центрах України оприлюднено 19847 електронних петицій: 2153 – у 2015 р., 8588 – у 2016 р. та 9106 – у 2017 р. Найбільше електронних петицій у 2015 та 2016 рр. зареєстровано в Києві (1238 та 2254 відповідно). У 2017 р. найбільше електронних петицій подано в Запоріжжі (3020). За весь період функціонування електронних петицій найбільше їх зареєстровано в Києві (4538), Харкові (3394) та Запоріжжі (3020).

Наголошується на необхідності ведення публічного обліку наданих відповідей на електронні петиції, які розглядаються у порядку, визначеному для звернень, та не набрали необхідної кількості підписів для їх обов'язкового розгляду. Визначено потребу поступового збільшення кількості підписів для підтримки електронної петиції на місцевому рівні задля подальшої консолідації жителів навколо вирішення питань місцевого значення.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного комплексного дослідження електронної петиції як форми реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами, зокрема її нормативно-правового забезпечення, міжнародного досвіду запровадження та тенденцій подальшого розвитку, відповідно до поставлених завдань сформульовано такі висновки:

1. Відбулося оновлення розуміння конституційного права на участь в управлінні державними справами, що не обмежується лише прямо передбаченими в Конституції України формами. Поняття «державні справи» та «публічні справи» суттєво відрізняються одне від одного за суб'єктивним і об'єктивним складом. Поняття «публічні справи» є ширшим, ніж «державні справи», та включає пряму й опосередковану участь через взаємодію громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, що впливає на концептуальне розуміння самого права на участь в управлінні державними справами.

2. Розвиток глобального інформаційного суспільства спричинив упровадження електронних технологій в усі сфери життя, а також появу й розвиток інноваційних форм реалізації права на участь в управлінні державними справами: електронних звернень, електронного обговорення законопроектів, електронних консультацій та ін.

3. Існує чимало форм реалізації права на участь в управлінні державними справами, використовуючи які, жителі можуть звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, брати участь у нормо-проектній діяльності. На окрему увагу заслуговує те, що реалізація деяких форм участі все ще недостатньо результативна й частіше має ознайомчий чи рекомендаційний характер, зокрема це стосується консультацій з громадськістю, діяльності громадських рад, місцевих ініціатив, електронних петицій.

4. Інституціоналізація електронної петиції в Україні відбувається досить активно протягом 2015–2018 рр., що зумовлене її нормативним урегулюванням і підвищенням зацікавленості представників громадянського суспільства до реалізації права на участь в управлінні державними справами та права бути почутим.

Електронна петиція є самостійним правом та однією з форм реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами. За своїм змістом електронна петиція має ознаки народної правотворчої ініціативи, а отже, набуває своєї особливої значущості, оскільки стає актом волевиявлення. Народна правотворча ініціатива є основною формою реалізації електронної петиції в Україні з огляду на правові наслідки, які вона спричиняє, а саме – прийняття нормативно-правового акту як на державному, так і на місцевому рівнях.

5. Принцип доброго врядування є спеціальним принципом у співвіднесенні з принципами демократії, на його підставі має здійснюватися реалізація електронних петицій, включаючи принципи ефективності і дієвості; компетенції та спроможності; підзвітності; відкритості та прозорості; чутливості – для забезпечення реагування місцевої влади на законні очікування громадян. Право бути почутим є своєрідним індикатором чутливості органів влади та важливою складовою права на електронну петицію, що забезпечить ефективну взаємодію між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадою.

6. Електронне звернення та електронна петиція не є тотожними. Про це свідчить сукупність таких ознак електронної петиції: кількість підписів, спосіб електронної реєстрації задля реалізації права на електронну петицію, обов'язкові формальні ознаки електронної петиції як електронного документа, особливий порядок розгляду електронної петиції та інформування органом державної влади або органом місцевого самоврядування про прийняте рішення.

7. Пропонується виокремлювати такі етапи подання та розгляду електронної петиції: створення електронної петиції; перевірка електронної петиції на відповідність установленим вимогам; оприлюднення електронної петиції; збір підписів на підтримку електронної петиції; надсилання електронної петиції адресату; розгляд електронної петиції; публікація результатів розгляду електронної петиції; затвердження плану заходів реалізації підтриманої органом влади електронної петиції; реалізація плану заходів; моніторинг виконання плану заходів щодо реалізації електронної петиції.

8. Узагальнивши конституційні норми, що регламентують право на петицію в державах – членах Європейського Союзу, обґрунтовується доцільність конституційного закріплення петицій в Україні. Обґрунтування здійснене зокрема на підставі класифікації петицій за такими критеріями: суб'єктом подання, кількістю суб'єктів подання, суб'єктом розгляду, характером петиції, формою подання, правовим результатом, який спричиняє петиція. На рівні Європейського Союзу петиція визнається фундаментальним правом.

9. Важливим питанням легітимності електронної участі, зокрема електронної петиції є статистичні показники. Головним технологічним показником визначення кількості підписів, яка має бути зібрана на підтримку електронної петиції для її розгляду місцевою радою є певна частка місцевого населення. Так, найбільшою є частка залучених для підтримки електронних петицій жителів у Києві та Харкові (0,46 %), найменшою – у Херсоні (0,09 %). Для забезпечення консолідації жителів навколо вирішення питань місцевого значення пропонується залучати щонайменше 0,5 % місцевого населення до участі в управлінні місцевими справами, що вказує на потребу поступового збільшення кількості підписів для підтримки електронної петиції на місцевому рівні.

10. Нормативно-правові акти щодо порядку розгляду електронних петицій на державному та місцевому рівнях повинні прийматися актами Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування в колегіальному, а не одноосібному порядку.

11. Нормативно-правове регулювання електронних петицій до Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України потребує вдосконалення щодо забезпечення участі автора петиції в процесі її розгляду та представлення своєї електронної петиції; визначення способів ідентифікації авторів петицій та осіб, які їх підписують; погодження плану заходів щодо реалізації електронної петиції з автором та подальше звітування про виконання таких заходів.

12. Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та органи місцевого самоврядування повинні враховувати порушену проблематику в електронних петиціях під час прийняття рішень і формування пріоритетних напрямів державної політики, стратегій розвитку відповідного міста, що збільшить частку реалізованих електронних петицій та підвищить довіру громадськості до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органів місцевого самоврядування відповідно.

13. Пропонується внести такі зміни до законодавства України:

– народна правотворча ініціатива є особливим видом електронної петиції, відповідно до чого ст. 93 Конституції України потребує доповнення частинами другою, третьою такого змісту:

«Народна правотворча ініціатива реалізується народом України через подання електронної петиції.

Порядок подання електронної петиції, яка містить народну правотворчу ініціативу, строки її розгляду та кількість підписів, необхідних для її реалізації, встановлюються законом»;

– вбачається за необхідне внесення змін до ст. 23¹ Закону України «Про звернення громадян». Зокрема в частині конкретизації процедури передоручення розгляду електронної петиції в разі, коли таке питання не входить до компетенції органу, якому було адресовано електронну петицію. Пропонуємо доповнити ст. 23¹ Закону України «Про звернення громадян» нормою такого змісту:

«Якщо питання, порушені в електронній петиції, направленій до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування, не входять до їхніх повноважень, така електронна петиція на етапі перевірки в строк не більше п'яти днів пересилається ними за належністю Президенту України, Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України, органу місцевого самоврядування, про що повідомляється автору електронної петиції. Електронна петиція реєструється на веб-сайті відповідно Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, органу місцевого самоврядування, до якого була

перенаправлена для подальшого збору підписів на її підтримку, про що повідомляється автору електронної петиції»;

– для забезпечення принципів доброго врядування, принципів відкритості та прозорості місцевого самоврядування, усіх процедур, зокрема під час розгляду і прийняття рішень, пропонується частину 8 ст. 46 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» викласти в такій редакції:

«Постійна комісія ради за дорученням міського голови скликається для попереднього розгляду електронної петиції, що набрала необхідну кількість підписів. Пленарне засідання ради для розгляду електронної петиції, яка набрала необхідну кількість підписів, скликається протягом строку, встановленого для її розгляду.

У разі, якщо автор електронної петиції не згоден зі змістом або формою відповіді на електронну петицію, за його заявою електронна петиція повторно розглядається на черговому або позачерговому пленарному засіданні ради в строк, що не перевищує 30 днів з дня попереднього розгляду електронної петиції»;

– пропонується законодавчо зменшити кількість підписів, яку необхідно набрати електронній петиції для обов'язкового її розгляду у разі повторного її подання з тим самим питанням і тією самою особою (якщо первинна електронна петиція набрала необхідну кількість підписів для її розгляду).

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА,

в яких оприлюднено основні результати дисертації

1. Ємельянова А. Г. Конституційне право на участь в управлінні державними справами: проблеми реалізації // Український науково-теоретичний часопис «Часопис Київського Університету права». 2015. № 2015/3. С. 95–99.

2. Ємельянова А. Г. Принцип доброго урядування як основа забезпечення права бути почутим у контексті реалізації права на участь в управлінні державними справами // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2016. № 4/2016. С. 20–26.

3. Ємельянова А. Г. Аналіз правової регламентації права на петиції у конституціях європейських країн // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право». 2016. № 25. С. 85–93.

4. Ємельянова А. Г. Реалізація права народної правотворчої ініціативи за допомогою електронної петиції // Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник». 2016. № 6(15). С. 44–47.

5. Ємельянова А. Г. Загальна характеристика форм реалізації права на участь в управлінні публічними справами // Журнал «Конституційно-правові академічні студії». 2017. № 1/2017. С. 76–83.

6. Ємельянова А. Г. Аналіз нормативно-правового забезпечення електронних петицій на місцевому рівні: деякі аспекти реалізації // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2017. № 5.2017. С. 24–27.

7. Ємельянова А. Г. Аналіз динаміки розвитку електронної петиції як форми реалізації права на участь в управлінні місцевими справами на прикладі деяких обласних центрів та інших міст України // Науковий журнал «Вісник Південно-регіонального центру Національної академії правових наук України». 2018. № 14(2018). С. 58–64.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Ємельянова А. Г. Стан виконання Плану законодавчого забезпечення реформ в Україні за напрямом «Електронне урядування» // План законодавчого забезпечення реформ в Україні: актуальні питання реалізації: матеріали круглого столу (м. Київ, 06.11.2015). Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. С. 67–71.

9. Ємельянова А. Г. Суб'єктний склад правовідносин, що виникають у процесі реалізації права на подання електронної петиції: проблемні аспекти // Нові вектори розвитку демократії та інститутів держави і права: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 10.12.2015). Київ: Центр учбової літератури, 2015. С. 13–16.

10. Ємельянова А. Г. Право бути почутим як один із факторів подальшої конституціоналізації права на участь в управлінні державними справами // III Міжнародний науково-практичний форум студентів та аспірантів «Верховенство права та місцеве самоврядування» (м. Київ, 10–11.06. 2016). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 85–90.

11. Ємельянова А. Г. До питання про стан реалізації права на петицію: аспекти деліктоздатності // Всеукраїнська наукова конференція «Людина – суспільство – держава. Права та обов'язки: історія питання та сучасний стан» (м. Кривий Ріг, 28.10.2016). Кривий Ріг: Донецький юридичний інститут МВС України, 2016. С. 221–223.

12. Ємельянова А. Г. Виникнення та розвиток права на участь в управлінні державними справами на теренах України // Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні проблеми сучасного економіко-гуманітарного дискурсу в Україні» (м. Кривий Ріг, 28.04.2017). Кривий Ріг: Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, 2017. С. 168–171.

які додатково відображають наукові результати дисертації

13. Ємельянова А. Г. Особливості забезпечення конституційного права на участь в управлінні державними справами для різних осіб шляхом подання електронної петиції // Тематичний збірник наукових праць з соціально-філософських проблем «Інтелект. Особистість. Цивілізація». 2016. № 12. С. 74–80.

14. Ємельянова А. Г. Особливості реалізації е-петиції в Україні як інструмент участі в управлінні державними справами // Тематичний збірник з соціально-філософських проблем «Інтелект. Особистість. Цивілізація». 2016. №13. С. 56–61.

15. Ємельянова А. Г. «Е-петиція: бюрократія чи демократія?» // Портал liga.net – 2016. URL: <http://blog.liga.net/user/aemelyanova/article/25016.aspx> (дата звернення: 08.12.2016).

16. Ємельянова А., Довбенко М., Завадська П. та ін. Інструменти е-демократії у містах України. Інформаційно-аналітичний довідник / за ред. С. Лобойко, М. Находа, Д. Хуткого. Київ, 2017. 58 с. *Особистий внесок здобувача становить 25 % і полягає в підготовці матеріалів щодо визначення електронної демократії, характеристики громадського бюджету та формуванні прикладів успішних кейсів використання інструментів е-демократії в містах України.*

17. Лобойко С., Літвінова К., Ємельянова А. Електронні петиції в Україні: інвентаризація рішень та виконання вимог Закону в містах обласних центрах. Київ: Центр розвитку інновацій, 2017. 32 с. *Особистий внесок здобувача становить 80 % і полягає в систематизації матеріалів, аналізі Положень про порядок роботи з електронними петиціями досліджуваних органів місцевого самоврядування, формування висновків та рекомендацій.*

18. Ємельянова А., Лобойко С., Літвінова К. Стан впровадження громадського бюджету у містах України: аналітична записка. Київ: Центр розвитку інновацій, 2017. 42 с. *Особистий внесок здобувача становить 80 % і полягає в систематизації матеріалів, аналізі Положень про громадський бюджет досліджуваних органів місцевого самоврядування, формування висновків та рекомендацій.*

19. Приходько Х., Ємельянова А., Лобойко С. та ін. Індекс місцевої електронної демократії в Україні: пілотне дослідження / за ред. С. Лобойко, Д. Хуткого, А. Ємельянової. Київ: Центр розвитку інновацій, 2018. 14 с. *Особистий внесок здобувача становить 40 % і полягає в проведенні опитування на основі виробленої методології, аналізі відповідей представників органів місцевого самоврядування, їх верифікації, формуванні теоретичного підґрунтя дослідження, описі окремих кейсів, формуванні частини висновків, загальній редакції пілотного дослідження.*

АНОТАЦІЯ

Емельянова А. Г. Електронна петиція як форма реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» (081 – Право). – Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ, 2019.

Дисертацію присвячено дослідженню електронної петиції як форми реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами. Надається характеристика поняттю та генезі права на петицію; народна правотворча ініціатива розглядається як основна форма реалізації електронної петиції в Україні; електронна петиція розглядається як електронний документ у конституційному праві; аналізується нормативно-правове забезпечення електронної петиції на законодавчому та підзаконному рівнях. Зроблено висновок про потребу вдосконалення нормативно-правового регулювання електронних петицій на законодавчому та підзаконному рівнях, запропоновано відповідні зміни.

Ключові слова: електронна петиція, право на петицію, участь в управлінні державними справами, народна правотворча ініціатива, форми участі в управлінні державними справами.

АННОТАЦИЯ

Емельянова А. Г. Электронная петиция как форма реализации конституционного права на участие в управлении государственными делами. – Квалификационная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» (081 – Право). – Институт законодательства Верховной Рады Украины, Киев, 2019.

Диссертация посвящена исследованию электронной петиции как формы реализации конституционного права на участие в управлении государственными делами. Дана характеристика понятию и генезису права на петицию; народная правотворческая инициатива рассматривается как основная форма реализации электронной петиции в Украине; электронная петиция рассматривается как электронный документ в конституционном праве; анализируется нормативно-правовое обеспечение электронной петиции на законодательном и подзаконном уровнях. Сделан вывод о необходимости усовершенствования нормативно-правового регулирования электронных петиций на законодательном и подзаконном уровнях и предложены соответствующие изменения.

Ключевые слова: электронная петиция, право на петицию, участие в управлении государственными делами, народная правотворческая инициатива, формы участия в управлении государственными делами.

SUMMARY

Iemelianova A. G. E-petition as a form of realization of constitutional right to manage public affairs. – Qualification research work as a manuscript.

Dissertation on the receipt of the scientific degree of Candidate of law Sciences on specialty 12.00.02 «Constitutional law; municipal law» (081 – Law). – Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, 2019.

Dissertation is devoted to the research of e-petition as a form of realization of constitutional right to manage public affairs. The following topics were explored: approaches to the understanding of constitutional right to manage public affairs, general characteristics of its' forms, international legal standards of the civic engagement in decision-making process; the genesis of the right to petition; the people's law-making initiative as the main form of e-petition realization in Ukraine; e-petition as electronic document in constitutional law; legal framework of e-petition by law and regulations; aspects of the e-petitions' realization at state and local levels; foreign experience of the petitions implementation and functioning.

Conceptual apparatus was investigated in the dissertation research. The definition and correlation of such terms were defined: «state affairs», «public affairs». Author suggests the further definition of the term «state affairs» – states, processes and mechanisms, due to influence on which, in the frame of its' rights and obligations, civic society implement right in the decision-making at local and state levels. Local affairs are a part of public affairs, as it is an important factor of the civic society building principle «from down to up». The public in cities can participate in managing public affairs at the all levels due to participative instruments. At the same time terms «state affairs» and «public affairs» are conceptually different. Term «public affairs» is wider than «state affairs» as includes direct and indirect participation through the civic interaction with state authorities and local authorities.

Analysis of the realization right to petitions shows that e-petition can be and becomes the people's law-making initiative, which is the main e-petition form and by nature is the act of the people's will.

For the first time, e-petition was analyzed as e-document in the constitutional law and the conclusion was made, that e-petition is e-document, as it has proper essential and formal characteristics. Proper conclusions were made due to analysis on regulation on e-petitions.

E-petition is a form of realization of the constitutional right to manage public affairs and is, unquestioningly, an independent right, which is different from appeal, as has the numerous individual characteristics.

On the basis on the foreign experience of petitions functioning and implementation analysis authors suggests the following petition classification: by the subject of submission; by the quantity of the subjects of submission; by the subject of review; by the petition character; by the form of submission; by the legal result, the review of e-petition causes.

State of the e-petition realization at the state and local levels were analyzed on the basis of the web-sites for e-petitions to the President of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, and 22 regional centers. Moreover, author made the selective research of the state of the e-petitions development in the cities, which are not the regional centers.

On the basis of the statistic analysis made by author, we can confirm, that the quantity of e-petition submitted to the local self-government bodies decreased in nearly all of the cities in 2017, as compared to 2016. The reason of this phenomenon can be due to the absence of the feedback, a lack of transparency in the reviewing of e-petitions, the absence of the proper informational campaign or the absence of local self government willingness to consider ideas and initiatives made by inhabitants.

In conclusion, there is a necessity to improve the legislative regulation of e-petitions on law and regulation levels which will contribute to the improvement of the e-petition realization on the local level.

Key words: e-petition, right to petition, participation in management public affairs, people's law-making initiative, participation forms in management public affairs.

ЄМЕЛЬЯНОВА Анна Геннадіївна

**Електронна петиція як форма реалізації конституційного права
на участь в управлінні державними справами**

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»

Підписано до друку 25.10.2019. Формат 60×84/16.

Ум. друк. арк. 1,17. Авт. арк. 0,9.

Наклад 130 пр.

Друкарня С. Г. Щербенка «Літерія»
вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027
097-192-20-77

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4561 від 13.06.2013 р.